

Nəsiminin divanlarında onomastik məcazlar və poetik-üslubi özəllikləri

Onomastic imagery in Nasimi's divans and its poetic and stylistic features

Səadət Şixiyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu, Azərbaycan,
ə-mail: shikhiyevas@gmail.com

Özət

XIV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli şairlərindən olan Seyid İmadəddin Nəsimi sözün mümkün anlamlarını sənətkarlıqla istifadə edən həssas bir şair, kəlmələrə yeni mənalar qazandıran, ifadə imkanlarını daralda və ya genişləndirə bilən bir söz ustasıdır. Şairin təkcə ümumi deyil, xüsusi isimlərin də anlamları və yazı biçimlərinə yozum verə bildiyini görürük.

Nəsiminin fərdi interpretasiyaları arasında şəxs adlarına yüklədiyi poetik anlamlar xüsusilə diqqəti çəkir. Şair təxəllüsü (Nəsimi) kimi öz adına (İmad), sələfi Hafız Şirazinin təxəllüsü (Hafız) və adına (Şəmsəddin), mürşidi Fəzlullahın təxəllüsü (Nəimi) və adlarına (Şəhabəddin, Fəzlullah), yaxın dostu və məsləkdaşı Əliyyəül-Əlanın adına (Əli) müxtəlif fəlsəfi-bədii anlamlar yükləmişdir. Dini (hz. Ali və ona verilən çeşidli adlar (Əsədullah, Şiri-Yəzdan, Heydəri-Kərrar və s.)) və ədəbi (Nizami və qəhrəmanları (Xosrov, Şirin, Şəkkər...), Əttar və s.) adlardan yararlanan şair onlara poetik funksiyalar verməklə bədii təxəyyülün elementi kimi istifadə etmişdir.

Hürufi şair mürşidini çeşidli adlarla xatırlasa da, məhz Fəzlullah onun poetik təxəyyülünün ilham qaynağıdır, məhz bu ad bir çox poetik və təsəvvüfi yozumlara yol açır. Göründüyü kimi, Nəsimi şeirində ədəbi, tarixi və xəyali adlar şeir sənətinin elementləri kimi istifadə olunur və poetik-üslubi xüsusiyyətlər kəsb edir.

Açar sözlər: Nəsimi, divan, şəxs adı, məcaz, üslub

Citation/Atf: ŞIXIYEVA, S., (2021). Nəsiminin divanlarında onomastik məcazlar və poetik-üslubi özəllikləri. *Homeros*. 4(3), 159-166,
DOI: <https://doi.org/10.33390/homeros.4.3.04>

Corresponding Author/ Sorumlu Yazar:
Səadət Şixiyeva
E-mail: shikhiyevas@gmail.com

Bu derginin içeriği Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Abstract

The great poet of Azerbaijani literature of XIV century Seyid İmadəddin Nəsimi subtly using the variety of meanings of the word was an unsurpassed master of the artistic word, able to give a word a new meaning, reduce or expand the possibilities of expression. The poet commented on and interpreted the meanings and forms of writing not only common nouns but also proper names.

Among his interpretations, the poetic meanings that he attached to personal names are especially interesting. His pseudonym (Nəsimi), he also gave different philosophical and artistic meanings to his name (İmad), the pseudonym of his predecessor Hafiz Shirazi (Hafiz) and his name (Şamsəddin), the pseudonym of his mentor Fazlullah (Nəimi), and his names (Şihabəddin, Fazlullah), named after his close friend and like-minded person Aliyyul-A'la (Ali). Nəsimi was based on religion (Ali and his various epithets (Asadullah, Shir-i Yazdan, Haydar-i Kerrar, etc.)) and literary names (Nizami and his heroes (Khosrov, Shirin, Shekker ...), Attar, etc.) as elements of artistic imagination giving them figurative functionality. Although the Hurufit poet resembles his teacher in different names, only Fazlullah is the source of inspiration for his poetic imagination, a name that has led to many poetic and Sufi interpretations. As can be seen in his poetry the literary, historical, and fictitious names are used as elements of poetic art and have a poetic and stylistic feature.

Keywords: Nəsimi, divan, onomastic, imagery, stylistic

1. GİRİŞ

Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli şairlərindən olan Seyid İmadəddin Nəsimi (öl.: 1417) sözün mümkün anlamlarını sənətkarlıqla istifadə edən həssas bir şair, kəlmələrə yeni mənalar qazandıran, ifadə imkanlarını daralda və ya genişləndirə bilən bir söz ustasıdır. Onun şeirində sözün fərdi biçimli estetik-bədii dəyər kəsb etməsi, poetik-fəlsəfi informativ yükə və assosiativ məzmunlara yiyələnməsi, ənənəvi ədəbi funksiyalarına yenilərinin əlavə olunması fərdi səciyyəliyi ilə diqqəti cəlb edir. Qabarıq nəzərə çarpan bu təzahürlər onun poetik təxəyyülünün zənginliyinin göstəricilərindəndir. Şairin hər iki divanında nəinki ümumi, həm də xüsusi isimlərin (onomastika) mənə və yazılışına fərqli baxış bucağından nəzər salınaraq mənalandırıldığı da görürük. Nəsiminin yaradıcılığının indiyədək digər tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməyən bu özəlliyi onun poetikasının və obrazlı düşüncəsinin tərkib hissəsi olduğundan təfərrüatlı təhlilini məqsəddəyğun bildik. Amma “elmi ədəbiyyatda “onomastika bütün xüsusi adların təcəssümü, toponimlər coğrafi adlar, antroponimlər insan adları, etnonimlər tayfa və millət adları, hidronimlər dəniz, çay, göl adları, kosmonimlər kosmik obyekt adları, teonimlər səcdəgah adları, zoonimlər heyvanlara verilən xüsusi adlar, ktematonimlər müəssisələrə və digər əşyalara verilən xüsusi adlar” kimi izah olun”duğu (bax: 5. 6) üçün biz burada yalnız məcaz yaradıcılığında daha aktiv iştirak edən antroponimlərdən bəhs edəcəyik.

2. SƏLƏFLƏRİNİN ADI POETİK SƏNƏTİN QAYNAĞI KİMİ

Nəsiminin hər iki divanında sözlərin bəzən elastik keyfiyyət kəsb edərək, şeirdən-şeirə anlam yükünü dəyişə bildiyini müşahidə edirik. Onun fərdi şairənə yozumları arasında etnonim, toponim və etnotoponimlər kimi antroponimlərə – şəxs adlarına yüklənən poetik məzmunlar da yer alır. Şair təkcə özünəqədərki şeir ənənəsində mövcud olan tarixi və ya əfsanəvi adların hərfi, yaxud məcazi anlamlarından faydalanmır, yeri gəldikdə ənənəviyə yeni mənə çaları əlavə edir və yaxud özü tamamilə fərdi səciyyəli məcazi məzmun və ya poetik sənət örnəkləri yaradır.

Qeyd etməliyik ki, orta çağ şeirinin, xüsusilə İraq səbkinin daha bir özəlliyi sözün çoxanamlılığından maksimum yararlanmaqla az sözlə çox mənə ifadə etmək, bu yolla şairləri yeni mənə axtarışlarına təşviq etmək olmuşdur. Nəticədə yeni bədii biçimli anamlarla obrazlılıq yaratma şairlərin sələflər və çağdaşları ilə söz yarışını xarakterini almış, hər bir istedadlı şairdə öncüllük iddialarına zəmin hazırlamışdır. Mahiyyət etibarilə bu təzddə fikrini ifadə şeir bilicilərini də düşündürür, zehni imkanlarını səfərbər edir, riyazi əməliyyat və ya şahmat gedişləri kimi əqli gərginlik yaratmaqla yeni biliklər əldə etməyə sövq edir. Bənzər durumu Nəsiminin hər iki divanının keksik tərkibinin təhlilində də görürük. Şairin çoxanamlı sözlər vasitəsilə poetik sənət örnəkləri yaratmasında yardımçı vasitələri təkcə ümumi deyil, həm də xüsusi isimlər, o

cümlədən antroponimlərdir. Bu adlar içərisində dini şəxsiyyətlər (peyğəmbərlərin adı və onlara aid olunan epitetlər (Musa (Kəlim), İbrahim (Xəlil), İsa (Emmanuel), Məhəmməd (Həbib)...), imamlar (Əli və ona verilən ali ad-ləqəblər (Əsədullah, Şiri-Yəzdan, Heydəri-Kərrar) və s.), ariflər (Həllac Mənsur, Əttar, İbn Ərəbi, Mövlana...) və şairlərin (Nizami və qəhrəmanları (Xosrov, Şirin, Şəkkər...); Hafiz və s.) adlarının təhlili və kəsb etdiyi poetik funksionallıq geniş təhlilə möhtacdır. Biz isə burada yalnız şairin əsərlərindən ədəbi və irfani sahəyə aid onomastik vahidləri seçmələr şəklində təhlilə cəlb edəcəyik.

Nəsiminin hər iki divanında sevgiyə yad etdiyi sələflərindən biri də Azərbaycanın dahi şairlərindən olan Nizami Gəncəvidir (XII). Onun bu sələfini eyham yolu ilə xatırlatmasına bir neçə beytində rast gəlirik. Şairin:

Vəsfində Nəsimi sözünü ərsə çıxardı,

Qanqı sədəfin incusi buldı bu nizami? (6, 99)

- kimi beytini farsca divanındakı yaxın məzmun və oxşar sözlüklü beyt olmadan Nizami şeiri kontekstində şərh etmək imkansızdır. Şair farsca qəzəllərindən birində deyir:

تا نشد چشم نسیمی ز غمت لولوبار

گوهر نظم سرشکش به نظامی نرسید

(13, 205)

(Nəsiminin gözü sənin qəmindən (əzab çəkib) göz yaşları axıtmaqda (hərfən: gövhərsaçan olmadıqca),

Onun göz yaşlarından (yaranmış) nəzm gövhəri bir nizama yetmədi).

Sonuncu beytdə “nəzm” Nizami Gəncəvinin təxəllüsü “Nizami” ilə assosiasiya yaradır. Eləcə də “nizami” ilə “nəzm” birlikdə iştiaq poetik fiqurunu əmələ gətirir (ətraflı bax: 8, 33-34). Yeri gəlmişkən, Nizamini bu şəkildə xatırlatmalara digər şairlərin də əsərlərində rast gəlirik.

Sonuncu beytin təhlili tanınmış türkiyəli alim Turqut Karabeyin: “şeir sənətində Nizamının məqamı Nəsiminin ideali olmuş və o yüksək dərəcəyə yetişmək arzusunda olmuşdur” (3, 73) kimi mülahizəsində haqlı olduğunu göstərir. Bununla belə, Nəsiminin yuxarıdakı türkcə beytində dəfələrlə sözünü “dürr” və

“gövhər”ə bənzədən Nizami ilə gizli fikri yarışını da sezmək mümkündür. O, ilahi mənşəli saydığı sözü öz qüdrəti ilə daha ali səviyyəyə qaldırdığını bildirir və beləliklə, dənizdən əldə edilən “dürr” (mirvari) (Nizamının sözü) ilə göylərə doğru yüksələn, Allaha yönələn söz (Nəsiminin sözü) arasında müqayisəli təzad da qurulur.

Nəsiminin hər iki divanında, xüsusilə anadilli şeirində Nizamının “Xəmsə”sinin qəhrəmanlarının adından da onomastik obraz kimi istifadəyə təkrar-təkrar rast gəlinir (bu barədə ətraflı məlumat üçün bax: 8) Bir örnəyə nəzər salaq:

Dirildi qisseyi-Şirin, tükəndi Şəkkərin dövrü,

Ləbin dövranıdır, gəlil ki, sənsən Xosrovi-dövrən. (6, 393)

Eyni tərzdə “məhəbbət üçbucağı”nı irfani baxımdan dəyərləndirməyə şairin farsca divanında da rast gəlirik:

فرهاد بیدل از غم شیرین هلاک شد

این قصه را به خسرو خوبان که می برد؟

(13, 167)

(Könlü əldən getmiş Fərhad Şirinin qəmindən həlak oldu,

Bu hekayəti gözəllər şahına (“xosrov-e xuban”) kim çatdırar?)

Nizamının poetik təzad yaratmaya geniş imkanlar açan Şirin və Şəkkər, Fərhad və Xosrov kimi qəhrəmanlarının adları vasitəsilə Nəsimi çox zaman irfani eşqə dair düşüncələrini dilə gətirir, zat və surət, mahiyyət və şəkil arasındakı fərqi bu surətlərin yarada biləcəyi assosiasiyaları nəzərdə tutmaqla ifadə edir. Bunun nümunələrini yuxarıdakı beytlərdə də görürük. Şair birinci beytində “ləbin dövranıdır” dedikdə “SÖZ”ün dövranı nəzərdə tutaraq, “söz”, “ləb” (dodaq) və “şirin” arasındakı fikri bağlılıqlardan çıxış edir. (Beytin arxa planında Nizamının hökmdar Şirinin hakimiyyəti ilə, adətən, Nəsimi şeirində “şirin” epiteti ilə yad olunan sözün dövranı arasında qarşılaşdırma da vardır).

Nəsiminin ikinci beytində məcazlaşmanın əsasını Xosrov və Şirin adlarının eyni bir izafət tərkibi ilə ifadəsi təşkil edir: “xosrov-e xuban”. Bu ifadə zahirən Xosrova, əslində isə Şirinə işarə olduğu üçün beytin bədiyyat yükü bu ifadənin üzərində cəmlənmişdir. (Burada da beytin alt məzmun qatında Şirinin hökmdar şəxsiyyətinə işarə vardır). Nəsimi sələfinin bu üç

qəhrəmanın adını yad etməklə ənənəvi tənəsübün bir örnəyini yaratdığı kimi, Fərhad ilə Xosrov adları vasitəsilə ənənəvi təzadə da müraciət etmiş, Şirin və Xosrovu iki ifadənin vahid anlamı şəklində verməklə təfriqü cəm üslubi poetik fiqurunun orijinal və fərdi səciyyəli örnəyini yaratmışdır. Birinci misrada Fərhad və Şirin müstəqim şəkildə şəxs adı (antroponim) kimi verilsə də, ikinci misrada “xosrov” sözü zahirən Xosrov Pərvizə (yaxın mənə), əslində isə, Şirinə (uzaq mənə) işarə olduğu üçün eyham mənəvi fiqurunun da bir mükəmməl nümunəsidir və şəxs adının – xüsusi-nin ümumi ismə çevrilməsi vasitəsilə məcazilik təmin edilmişdir.

Bir çox beytlərində məcazlaşmanı Şirin (əsl) ilə Şəkkər (surət; burada təqlidilik də nəzərdə tutulur) arasındakı təzadlılıq üzərində quran Nəsimi bəzən ad-məcazdan birini işlətməklə də məqsədinə çata bilər. Onun:

Sənəma, yüzün gülündən gülə-gülə gül utandı,
Xəcil eylədi dodağın şəkkəri nəbatü qəndi,
(14, 290)

- beytini Şirin və Şəkkərə elə Nizaminin mövqeyindən fərqli statuslar verməsini bilmədən açıqlamaq və dəyərləndirmək imkan xaricindədir.

Ümumiyyətlə, Nizami irsinə bələd olmadan, eləcə Nəsiminin onun söz sənətinə rəğbətini bilmədən aşağıdakı beytlərdəki “şirin-şəkkər” sözləri arasındakı ziddiyyəti tapıb üzə çıxarmaq, şairin poetik-irfani məqsədini anlamaq mümkün deyildir:

Dodağın qəndinə şəkkər dedilər,
Cani-şirinə, gör, nələr dedilər.
Dedilər ki, dəhamı yoxdur anın,
Bixəbərlər əcəb xəbər dedilər. (6, 227)

İlk baxışda “şirin” və “şəkkər” sinonim sözlər kimi görünsə də, o adların sahibinin Nizaminin eşq dastanındakı yerini nəzərə aldıqda Nəsiminin bu sözlər vasitəsilə eyham və təzad poetik fiqurlarını yaratması məlum olur. Şair ruh bağışlayan “şirin” dodağa “şəkkər” deməyin yanlışlığını axıcı poetik bir dillə ifadə edərkən sələfinin qəhrəmanlarının adının yaratdığı assosiasiyalardan bəhrələnməmişdir.

Nəsiminin hər iki divanında başqa sələflərinin adını mənalandırmasının da şahidi olur. Nizami kimi Əttar, Əbüteyyib Mütənəbbi, Hafiz və digərlərinin ad və ya təxəllüsünü müxtəlif poetik vasitələrdə fikir təmə-

li kimi istifadə edən şair nəticə etibarilə az sözlə çox mənə ifadə etməyə nail olur.

Nəsimi özünün irfani görüşlərinin formalaşmasında xüsusi yeri olan Fəridəddin Əttarın (XIII) da adını eyham poetik sənəti vasitəsilə şeirində istifadə etmişdir:

Əbirindən çəmən, gör kim, nə teyb afaqa göndərmiş

Kim, olmuş buyü ətrindən məşamı tazə əttarın.
(6, 414)

Mişkin saçından bulmuşam şol buyi-canəfzayı kim,

Teybindən anın sanasan teyyibü əttar olmuşam. (6, 425)

Birinci beytdə “teyb” və “əttar”, ikincidə “əttar” və “teyyib”i tənəsüb və eyham poetik fiqurları vasitəsilə istifadə edən şair sələflərinə ehtiramını da dolayısı ilə nəzərə çatdırır. Bu iki beytdə “teyyib” və “əttar” kəlmələri ümumi isim kimi işlənsə də, bu iki ifadə həm də məşhur ərəb şairi Əbüteyyib əl-Mütənəbbi və görkəmli fars sufi şairi Fəridəddin Əttarı da yada salır. Qeyd etməliyik ki, şairin türkcə divanı boyu digər bir yerdə “teyyib” ifadəsinə ümumi isim olaraq belə rast gəlinmir.

Nəsimi digər sələfi Sədi Şirazinin (XIII) adını musiqi terminlərindən bəhs edən bir qəzəlinin sonuncu beytində yad edir. İlk baxışda çoxanamlılıqdan uzaq görünən bu onomastik vahidin musiqi tarixi və divan şeiri kontekstində təhlili maraqlı nəticələrə gətirib çıxarır. Qeyd etməliyik ki, ilk oxuda aşağıdakı beyt şeirin prototipinin bu şairə aid olması təsəvvürünü yaradır:

Çün “Şur”ə gəlib eşq sözün qıla Nəsimi,
Şövqündən anın cuşa gəlir Sədiyi-Şiraz. (6, 73)

Ümumiyyətlə, Nəsiminin bu qəzəlinin məqtə beytində Sədinin adı keçsə də, bunun səbəbini hələlik yalnız ehtimallar əsasında açıqlamaq mümkündür və bu, xüsusi araşdırmaya möhtacdır. Belə ki, bənzər strukturlu şeirə Sədinin divanının elmi-tənqidi mətnində rast gəlmədik. Sədi şeiri və muğam sənəti əlaqəsinin ola bilib-bilməyəcəyi, Nəsiminin sözügedən şeirində bu sələfinin adının yer almasının səbəbini araşdırarkən maraqlı bir fakta rast gəldik: XIII əsrdə Şeyx Sədi Ümri Dəməşqi adlı bir musiqişünas yaşamış və əsərini nəzmlə nəsrin növbələşməsi ilə qələmə almışdır. Beləliklə də, son beytdə məhəbbətdən söz açıldığı üçün həm məhəbbət lirikasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Sədi Şirazi, həm də qəzəl boyu musiqi sənətindən bəhs edildiyi üçün bu sahədə risalə

müəllifi olan Sədi Dəməşqi yad olunmuş olur. Bu eyni təxəllüslü müəlliflərdən birinə birbaşa (Sədiyi-Şiraz), digərinə isə dolayısı ilə işarə edilməklə fərdi xarakterli bir eyham örnəyi yaradılmışdır. Bundan başqa, eyni poetik struktura – qafiyələnmə sisteminə malik şeirə Hafiz Şirazinin divanında rast gəldik. Onun həmin qəzəlinde bir beyt musiqi terminləri əsasında yaradılan eyhamlar üzərində qurulmuşdur. (bax: 11) Beləliklə də, istər Sədi ad-təxəllüsü, istərsə də Şirazi nisbəsi hər biri iki şəxslə assosiasiya yaratması baxımından maraqlı doğurur və eyham poetik fiqurunun örnəyi kimi də dəyərləndirilə bilər.

Nəsiminin irfani baxımdan zidd mövqeləri ifadə edərək sələflərinin adından da faydalandığını görürük. Məsələn, şair:

Zahidi-zərraqlı hər dəm oda yandırmaq gərək,
Gərçi məndən eşidərsən Şeyx, həm Mövlana-
mı, (6, 96)

- beytində “Şeyx” epiteti ilə “Şeyxi-əkbər” adlandırılan İbn Ərəbini nəzərdə tutaraq, onunla Mövlananın təlimləri arasındakı fərqliliyə dolayısı ilə işarə edir və nəticə etibarilə şəxs adlarına əsaslanan irfani məzmunlu təzad yaradır. Şairin məqsədi zidd qütblərin nümayəndəsi sayılan İbn Ərəbi və Mövlana kimi iki çağdaş mütəfəkkirin fikri uğurlarının özündə cəmləşməsini vurğulamaqdır. Bununla şair Şeyxi-əkbər (İbn Ərəbi) ilə Mövlananın həqiqət haqqındakı biliklərinə yiyələndiyini, o məşhur mütəsəvvifləri bu gün əvəz etdiyini bildirir. Həqiqətən də, Nəsiminin hürufilik və fəlsəfi görüşlərində İbn Ərəbidən təsirlənməni, təsəvvüfi görüşlərində isə Mövlanadan qaynaqlanmanı görmək mümkündür. (bu barədə ətraflı məlumat üçün bax: 7, 311)

Göründüyü kimi, şəxs adları (antroponim) Nəsimi şeirində təzadlı mövqe və düşüncələri ifadə etmək üçün də istifadə edilən poetik element funksiyasına yiyələnir.

3. ÖZÜNÜN VƏ ÇAĞDAŞLARININ ADINI MƏCAZLAŞDIRMASI

Nəsiminin poetik vasitələrə çevirdiyi onomastik ün-sürlər arasında onun çağdaşlarının adı əsasında yaratdığı poetik və fəlsəfi mənalara da görürük. Bu yozumlar tamamilə onun fərdi təxəyyülünün məhsulu olması ilə xüsusi maraqlı doğurur. Şair təxəllüsü (Nəsimi) kimi öz adını (İmad), sələfi Hafiz Şirazinin təxəllüsünü (Hafiz) və adını (Şəmsəddin), mürşidi Fəzlullahın təxəllüsünü (Nəimi) və adlarını (Şəhabəddin, Fəzlul-

lah), yaxın dostu və məsləkdaşı Əliyyül-Əlanın adını (Əli) öz şeirlərində fərqli mənalarda ifadə edir.

Şair adlaşan təxəllüsü Nəsiminin hərfi (səhər yeli) və ənənəvi (Allahın mərhəmət) anlamlarından istifadə etməklə yanaşı, təsəvvüfi düşüncə əsasında onu “Haqq nəfəsi”, “İsanın ölüdirildən nəfəsi”. “ruh” və s. ilə də əlaqələndirərək, anlam yükünü artırır və ifadənin kəsb etdiyi bu yeni mənalara özündən sonrakı divan şairlərinin poetik təxəyyülünün uçuşu üçün geniş üföqlər açır. (bu barədə bax: 9)

Nəsiminin farsca müvəşşəx (akrostix) şeirində isə eyni hərfərlə (د، ا، م، ع) yazılan عماد (İmad (öz adı)) və عمدا (“Omda” (İbn Rəşiqin poetikaya dair əsəri) sözlərinin oxunmasına şərait yaradır. İfadələrdən biri – “Omda” nisbətən açıq oxunsa da, şairin eyni hərfərdən təşkil olunan öz adı İmadı da nəzərdə tutmasını ehtimal etmək mümkündür. Buna ipucu verən isə əvvəlki beytlərdə “Əmir” sözünün müvəşşəx vasitəsilə ifadəsidir. Aşağıdakı beytlərə nəzər salaqlar:

عرق رقی می کند گل ز رویش یش به بستان تان...

خجل جل می شود و دود ز قندش دش صنوبر بر

مرادم دم جز او او نپاشد شد که باشد شد

وصالش لش به عمرم رم دمی می می میسر سر

دلم لم خوش نخواهد هد شدن دن با کلامش مش

مشرف رف اگر گردد به تحسین سین دلبر بر

از این سان سان غزلها ها نسیمی می بگفتا تا

موشخ شخ مسجع جع مرصع صع مکرر رر

(13, 212)

(Bağçada gül onun üzünü (qarşısında utandığı) üçün tər tökür,

Onun qamətinə görə şam (sənubər) ağacı xəcalət çəkir.

Ondan arzum ömründə bir dəfə (olsun) vüsəlinin müyəssər olmasından başqa (bir şey) deyildir.

Əgər könlüm dilbərin alqışı ilə şərfəndirilməzsə, onun (adi bir) sözüylə şadlanmayacağıdır.

Beləliklə, Nəsimi qəzəllər söylədi:

Müvəşşəx-şəx, müsəccə-cə, müsərrə-rə, mükərrər-rər).

(Bu barədə ətraflı məlumat üçün bax: 10, 214-215)

Göründüyü kimi, şair bu mürəkkəb şeirdə beytlərin əvvəlindəki hərfələri ardıcıl sıralamaqla müvəşşəx örnəyi yaratmış, cinas və eyham poetik fiqurları va-

sitəsilə öz adı (İmad) və əsər adı (“Omda”) arasında fikir bağı qurmaqla bu ənənəvi poetik formaya zینət vermişdir.

Nəsimi Hafiz Şiraziyə (XIV) həsr etdiyi qəzəllərindən birində sələfi və dostu olan şairə Şərq qaydası üzrə verilmiş ikinci adın (Şəmsəddin) hərfi anlamını (“şəms” (günəş)) nəzərdə tutmaqla aşağıdakı kimi mənalandırır:

خیال روی شمس الدین مرا ناموس جان آمد

نه در اندیشه شمس نه پروای قمر دارم

(13, 231)

(Şəmsəddinin üzünün xəyalı məndə qeyrət hissi oyatdı,

Nə günəşin fikrindəyəm, nə ayın marağında-yam).

“Kon” (“Et”) rədifli farsca qəzəl-məktubunda da Nəsimi Hafizin Şəmsəddin adını hərfilik baxımından yozur və sələfini özünün üzündəki “şəms”i görməyə, o günəşə səcdə etməyə çağırır:

چو هست از روی شمس الدین نشانی شمس خاور را

بیا در روی شمس الدین سجود شمس خاور کن

(13, 252)

(Şəmsəddinin üzündə Şərq günəşinin (“şəms”) əlaməti var,

Gəl, Şəmsəddinin üzünə qarşı Şərq günəşinə səcdə et).

Şeirdə “Şəmsəddin”, “Hafizi-Quran” kimi ad və epitetlərin işlədilməsi bu qəzəlin Hafizə xitabən deyilməsini aşkarlayan inkar olunmaz ədəbi faktlardır.

Nəsiminin farsca bir rübaisində isə məsləkdaşı və dostu Əliyyəül-Əlanın adının rəmzləşdirilməsi və poetik element kimi istifadəsini görürük:

در عین علی سر الهی پیداست در لام علی هوا العلی الاعلاست
در یای علی صورت حی القیوم بشناس و بدان که اسم اعظم
آتجاست.

(13, 351-352)

(Əlinin “eyn”ində (həm də: göz) Allahın sirri aşkardır,

Əlinin “lam”ında “Huval-Əliyyəül-Əla” (O

Əliyyəül-Əladır) vardır,

Əlinin “yay”ında (“yey”) “heyyl-qəy-yum”un1 surətidir,

Tanı, bil ki, ismi-əzəm oradadır).

Göründüyü kimi, Nəsimi də Əliyyəül-Əlanın özü və bacısı oğlu Əmir Qiyasəddin kimi “Əliyyəül-Əla” ifadəsini Fəzlullahın bu xəlifəsinə aid edir və onun adını Əli² olaraq şeirə gətirir³. Burada Əli adının tam, eləcə də tərkib hissələrinə bölünməklə istifadəsi şeirdə təfriqü cəm poetik fiqurunun fərdi səciyyəli bir örnəyinin də yaranması ilə nəticələnmişdir.

4. FƏZLULLAHIN ADI POETİK SƏNƏTLƏRİN FİKRİ TƏMƏLİ KİMİ

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, hərfi şair ustadının müxtəlif adları və təxəllüsünü xatırlatsa da, daha çox Fəzlullah şair təxəyyülünün ilham qaynağıdır. Eləcə də bu ad bir sıra poetik və irfani məzmunların yaranmasına fikri təməl təşkil edən bir antroponimdir.

Müşahidələrimiz əsasında belə bir qənaətə gəldik ki, Nəsiminin əsərlərində Fəzlullahın həqiqi və tarixi şəxsiyyəti deyil, stilizə olunmuş obrazı yaradılaraq, ideal bir insan kimi təqdim olunur. O, Fəzlullahdan hz. İsa və Həllac Mənsurun təsvir və təqdimatında istifadə etdiyi eyni üslubda bəhs edir. Bu adın hərfi və məcazi mənalarının yaratdığı imkanlar da hərfi şairin ustadını idealizə etməsinə yardım edir. Lakin Nəsiminin şeirində “fəzl” sözü hər zaman Fəzlullahı aid deyil, bəzən bu ifadə ilə Allahın lütfünə işarə edilir, bəzən isə ümumi bir söz kimi istifadə olunur. “Fəzli-ilah”, “Fəzli-ilahi”, “Fəzli-ləmyəzəl”, “Fəzli-rəhman”, “Fəzli-zülçələl”, “əhli-Fəzl”, “Fəzli-Həqq”, “Fəzlin lütfü”, “Fəzli-əbəd”, “Fəzli-müstəan”, “Fəzli-qeybi”, “Fəzli-yəzdan”, “favü zadü lam” və s. kimi sözlərin konkret mənası yalnız mətnin təhlili nəticəsində ortaya çıxır. Örnəklərə nəzər salmaq. Aşağıdakı beytlərdə ilk oxuda Fəzlullah fikrə gəlsə də, təhlil nəticəsində burada xüsusi ad deyil, “Allahın lütfü” anlamının nəzərdə tutulduğu üzə çıxır:

Cövrü cəfası çox fələk tufan gətirdi başıma,

Andan məni qurtarmağa, ey fəzli-Rəhman, qandasan? (6, 151)

Natiq oldu cümlə əşya fəzli-Həqdən aşikar,

Rəbbəna, ətməm ləna nurən təali filcinan. (6, 153)

1 hərfən: Əbədi yaşar (Allahın epitetlərindəndir).

2 “Eyn” (ع), “lam” (ل) və “yey” (ی) hərfəri birlikdə Əli sözünü əmələ gətirir.

3 Bu üslubda yazılmış şeirlərə Mövlana və Əliyyəül-Əlanın əsərlərində də rast gəlinir. Əliyyəül-Əla Quranda keçən bütün “əliyyəül-əla” ifadələrinin öz ünvanına söylənməsi iddiasında olmuş (bax: 1, 204) və “İstivanama” müəllifi Əmir Qiyasəddin Məhəmməd də dayısının bu mövqeyini müdafiə etmişdir. (bax: 1, 204-206)

Rəhməti gəldi irişdi fəzli-Rəhmanın yenə,
Çiçəgi açıldı, güldü şol gülüstanın yenə. (6,
56)

Amma bəzən bunun əksini də müşahidə etmək müm-
kündür. Belə ki, onun aşağıdakı beytlərdə “Fəz-
li-müstəan”, “Fəzli-ləmyəzəl”, “Fəzli-zülcəlal”,
“Fəzli-ilah”, “Fəzli-həq” deyərək nəzərdə tutduğu
Fəzlullahdır:

Çün Nəsimi zülfü xalından oxur ümmül-kitab,
Kaşifi-əsrar olubdur ol zi Fəzli-müstəan. (6,
153)

Valiyi-əhd oldun, ey Seyyid, zi Fəzli-ləmyəzəl,
Gör nə der vali budur, vallahu ə'ləm bissəvab.
(6, 21)

Yusif-Misri canü dil, yə'ni ki, Fəzli-zülcəlal,
Gəldi səfavü zövq ilə şəhri-bədən sərayinə. (6,
41)

Hər ki, Nəsimi tək sücud Fəzli-ilahə qılmadı,
Div kimi bu gün anı bəlkə bu yolda dayinə. (6,
41)

Sultandır iki cahanda şol kim,
Fəzli-həq ola anın pənahı. (6, 87)

Can fəda qıldı Nəsimi əz dəmi-Fəzli-ilah,
Başını top eylədi, çövkənin aldı çapdı. (6, 107)

Fəzli-ilahə canını eylə fəda, Nəsimi, sən
Olma məlul, ayıtma kim, bəndü hasar için-
dəyəm. (6, 128)

Göründüyü kimi, “müstəan” (pənah gətirilən şəxs),
“ləmyəzəl” (daimi), “zülcəlal” (calal sahibi), “həqq”
və “ilah” kimi Allaha aid epitetlərin “fəzl” kəlməsi
ilə əlaqəli istifadəsi ikianlamlılıq yaradır. Yalnız beyt-
lərin təhlili əsasında şairin konkret olaraq, müşhidini
nəzərdə tutduğunu üzə çıxarmaq mümkündür. Bu, şa-
irin “fəzl” kəlməsini təklikdə istifadə etdiyi beytlərdə
də eynilə müşahidə olunan durumdur. Sözün ümumi,
yaxud xüsusi isim, daha dəqiq desək, şəxs adı kimi
işləndiyini ilk baxışda müəyyən etmək çətin olur və
şeyr parçasının ümumi məzmunu – kontekstdən çıxış
edərək antroponimi ümumi isimdən ayırmaq mümkün
olur. Bu kimi hallarda da şair şəxs adını elə anlamları-
na işarə ilə istifadə edir ki, sözün arxa planında ümu-
mi isim kimi hərfi anlamı da nəzərdə tutulur. Nəticədə
sözün yaxın və uzaq mənalari arasında əlaqə qurul-
ması baxımından eyham poetik fiquru yaranmış olur.
Nümunələrə nəzər salaq:

Zülfünün küfrün əgərçi əhli-Fəzl iman bilir,
Ey Nəsimi, sanma sən kim, kafər iman istəyə.
(6, 49)

Ey Nəsimi, çün rəfiqin Fəzl imiş, yə'ni ilah,
Lütf ilə qəhr oldu vahid, həm həbib oldu rəqib.
(6, 26)

Nəsiminin farsca divanında Fəzlə xitabən söylədikləri
canlı ünsiyyət təəssüratı yaradır. Bu istər Fəzlullahı
müraciət, istərsə də onun adını yad etdiyi beytlərdə
nəzərə çarpan bir ortağ xüsusiyyətdir. Onun türkcə
divanında isə Fəzlullahın xatırlanması bəzən xəyali
xitab xarakterlidir, çox zaman isə müşhidini təbliğ et-
mək niyyətindən qaynaqlanır.

Aşağıdakı beytdə isə məcazlaşma və mücərrədləşmə-
nin güclü təzahürü “Fəzl” xitabı ilə şairin Fəzlullahı
deyil, anonim müxatibi nəzərdə tutduğunu, onu mür-
şidi kimi fəzilətli bir şəxs saydığını göstərir. Nəsimi-
nin bu beytdə dirilik çəşməsindən içərək ölümsüz-
ləşən Xızıra bənzətdiyi, qaranlıq gecənin parlaq ayı
və dünyanı nurlandıran günəş saydığı şəxsin kimliyini
müəyyənləşdirmək çətin olsa da, burada “fəzl”in şəxs
adı deyil, daha çox ümumi isim kimi nəzərə tutulduğu
şübhə doğurmur. Tənüküs-sifat üzərində qurulmuş
şeyrdə yer alan bu ifadə məcazi xarakterli bir epitet-
dir. Bundan başqa, həmin ifadə Fəzlullahı təsəvvürə
gətirdiyi üçün həm də bir eyham örnəyi sayıla bilər.
Beytdə deyilir:

Fəzlim mənim, ey Xızırımü ey abi-həyatım,.

Şəmsim mənim, ey bədrimü saçı zülumatım.
(6, 400)

Ümumiyyətlə, daha çox məcaz, xüsusilə çoxanlamlılıq
yaratmaqda istifadə olunan “fəzl” ifadəsindən üslubi
fiqur yaradıcılığında da yararlanıldığı nəzərə çarpır:

Favü zadü lamə düşdü könlümüz,
Kəbəvü ehramə düşdü könlümüz,
Eşqi-biəncamə düşdü könlümüz,
“Cavidani-namə” düşdü könlümüz. (6, 586)

Favü zadü lamə düşdü könlümüz,
Gördü eyni camə düşdü könlümüz,
Sünbülün tək damə düşdü könlümüz,
Arizuyi-xamə düşdü könlümüz. (6, 586)

Favü zadü lamə düşdü könlümüz,
Nərgisi tək camə düşdü könlümüz,
Sünbülündən şamə düşdü könlümüz,
Danə gördü, damə düşdü könlümüz... (6, 586-
587)

Mürşidinin adını (Fəzl(ullah)) hərflərə bölməklə təfriq üslubi fiqurunun maraqlı və fərdi səciyyəli örnəklərini yaradan Nəsimi, yuxarıdakı nümunələrdən də görüldüyü kimi, bu şəxs adı ilə təkcə müxtəlif irfani anlayışlar yaratmamış, eyni zamanda çeşidli poetik fiqurların, xüsusilə eyni zamanda ondan və təfriq sənətlərinin yaradılmasında da yaxından faydalanmışdır. Aşağıdakı beytdə isə şair mürşidinin adını hərflərə bölmək və tam şəkildə ifadə etməklə təfriqü cəm poetik fiqurunun özünə məxsus özəl biçimli bir nümunəsini yaratmışdır:

Favü zadü lamdır Fəzli-ilah,

Fəzlinə qurban edəlim canımız. (6, 77)

5. NƏTİCƏ

Göründüyü kimi, Nəsimi şeirində ədəbi, tarixi və xəyali adlar şeir sənətinin elementləri kimi istifadə olunur və poetik-üslubi xüsusiyyətlər kəsb edir. Bəzən sadəcə poetik yozum, bəzən bədii-fəlsəfi interpretasiya kimi nəzərə çarpan məcazlaşmış antroponimlər incə duyum, sərrast müşahidəçilik və iti zehnin fərdi xarakterli ifadəçiləridir. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında onomastikanın bədii dəyərini araşdıran Vəfa Hacıyeva haqlı olaraq belə bir qənaətə gəlir ki, bu leksik vahidlər ləfzi, mənəvi və ləfzi-mənəvi fiqurlar daxilində ifadəlilik, lakoniklik və zinət yaradılmasına xidmət edir. (12, 282) Bənzər təzahürlər və yaxın poetik-üslubi funksionallıq Nəsimi şeirində də müşahidə olunur.

Bu kimi yozum və mənalandırmalar, bir tərəfdən, Nəsiminin bir söz sənətkarı kimi hər bir kəlməyə, o cümlədən şəxs adlarına da poetik dəyər qazandırdığını göstərir. Digər tərəfdən, bu, hürufiliyin ad və adlandırılan ("ism" və "müsəmma") arasındakı fikri bağ olduğuna dair inamının onun poetik düşüncəsindəki inikası kimi də dəyərləndirilə bilər. Bu kimi poetik biçimli interpretasiyalarda hər bir hərfə anlam vermə kimi hürufilik ənənəsinin, zərrə ilə küllün, surət ilə mənənin əlaqəsi barədəki irfani düşüncələrin təsirini görmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

AKSU H. (1981) Amir Gıyas al-Din Muhammed al-Astara-badi ve "İstivanama"si Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.

ALPAY G. (1972). Çengname'de Musiki Terimleri, (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/34/970/11939.pdf>)

KARABEY T.(2017).Nesimi: Hayatı-Sanatı-Eserleri ve Bazı Şiirlerinin Açıklamaları. Ankara: Akçağ Yayınları,

MƏMMƏDLİ N. (2019).Nəsimi şeirində əttarın ətri (Şeyx Fəridəddin Əttar və Seyid İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında irfani və poetik paralellər) // Əbədiyyət günəşi. Nəsimi-650. Bakı, 2019, s. 13-51.

MİKAYILOVA Ə.N.(2008). Onomastik vahidlərin üslubi imkanları (XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış nəsr əsərlərinin materialları əsasında linqvistik tədqiqat). Bakı: "Məmar Nəşriyyat-Poliqrafiya" MMC

NƏSİMİ, İMADƏDDİN. (1973). Seçilmiş əsərləri, tərtib edən: Həmid Araslı, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı,

ŞIXIYEVA S. (2010) İbn Ərəbinin hərf simvolizmi və hürufilik təlimi, Şərq və Qərb: Ortaq mənəvi dəyərlər, elmi-mədəni əlaqələr, Bakı, Prof. Aida İmanquliyevanın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq İbnül-Ərəbi Simpoziumunun materialları (9-11 oktyabr, 2009-Bakı), Bakı, s. 291-316.

ŞIXIYEVA S. (2012).Nəsiminin fikir düzenində Nizami məntiqi və söz sənətindən təsirlənmələr // Azərbaycan şərqşünaslığı, , s. 33-42.

ŞIXIYEVA S. (2003).Nəsiminin təxəllüsləri // Hikmət, №1, s. 52-59.

ŞIXIYEVA S. (2017).Nəsiminin ədəbi-nəzəri görüşləri: təbiiq şəkilləri və nəzəri biliklər prizmasından // Sivilizasiya, Bakı Avrasiya Universiteti, Cild 6, №1, 2017 (33), s. 207-219.

ŞIXIYEVA S. (2017).Türk divan ədəbiyyatında musiqi terminləri (Nəsimi şeiri əsasında) // Sivilizasiya , №2, s. 219-236.

ГАДЖИЕВА В.(2010). Типология поэтико-стилистических функций имен собственных в творчестве Низами Гянджеви. Баку, ЭЛМ.

زندگی و اشعار عمادالدين نسیمی، به کوشش یدالله جلالی پنداری، تهران: نی، 1993.

نسیمی، عمادالدین. اثرلری، اوج جلدده، بیرنجی جلد، باکی: علم، 1973